

Ölümünün 50. Yılında Devlet Adamı ve Düşünür Sadri Maksudi Arsal

İstanbul 13 Mayıs 2007

Sadri Maksudi'nin Türk-Tatar Millet Meclisi Başkanlığı ve Dönemindeki Siyasi Ortam

Nadir Devlet

Sadri Maksudi bilhassa Tatar halkının 20. Yüzyıl tarihinin en mühim şahsıdır. Onun ortaya attığı fikirler ve icraatları son zamanlara kadar örnek olarak kalmıştır. Tabi Sovyetler Birliği döneminde bu imkân ortadan kalkmıştı. Ancak gene de 1991 de Sovyetler Birliği dağıldığı esnada veya daha önce Kazan'da 1988' de başlayan uyanma devri diyeceğimiz hem ikinci uyanma devrinde bizimle burada olan bazı şahısların katkıları ve bu fikirleri tekrar canlandırma gayretleri oldu.

İşte karşınızda Muhammed Rafael oturuyor. Kendisi Tataristan'da ilk siyasi parti olan İttifak Partisinin kurucusu ve başkanı olmuştur. Maalesef daha sonra tabi bu Rusya Federasyonu şartlarında gelişmemiştir. Bununla birlikte bir de buna bağlı olarak da Tatar İçtimai Üzeği kurulmuştur. Tatar Sosyal Merkezi diye. Günümüz haberleşmenin çok hızlı olduğu bir devir. Burada arşivleri için bizim resmimizi çeken Sait Bey var. Sait Bey kardeşimiz çok uğraşüyor. Bize oradaki gelişmeleri internet aracılığı ile bize veriyor.

Ben bu vesile ile Tatar İçtimai Üzeği Reisi Talat Bariev'in bir mesajını aktarmak istiyorum. Sadri Maksudi Konferansı Tatar Diasporasında Tataristan'da da duyulmuş bulunuyor. Başta kısaca Tatarca'sını okuyum.

“Sadri Maksudi Tatar halkının büyük küteriliş çorında zirek yulbaşçı buldı. Tatar halkının Millet Meclisin hem Millet İdaresini citekledi. Sadri Maksudi Türkiye devletlen üsterde de bütün köçen birde.” Ve Türkçesine dönersek

“Aziz arkadaşlar Sadri Maksudi Tatar Halkının büyük uyanış devrinde zeki bir önder olmuştur. Tatar halkının Millet Meclisi ve Millet İdaresini yönetmişti. Sadri Maksudi Türkiye devletinin gelişmesine de tüm gücünü vermişti. Onun anısına düzenlenmiş olan toplantıya katılanlara Tatar Milli Hareketinin sıcak selamlarını yollar, başarılar dileriz.” Talat Bari, Tatar İçtimai Merkezi başkanı. (Alkış)

Evet, tabi tarihi yorumlarken dönemine göre yorumlamak lazım onun için o dönemi bilmek lazım. Tarihi şahsiyetleri anarken “ Falan şahıs çok büyüktü ama niye büyüktü, nasıl oldu da büyük oldu, ne becerdi ne beceremedi”. Bunları kavramamız için Gülnur Hanım bize o dönemin fotoğrafları ile bir takım mesajlar verdi. O dönemde binalar nasıldı, yollar nasıldı. İnsanlar ne giyiyordu ne yapıyorlardı. Bir fikir edindik.

Evet, bizim bahsini edeceğimiz Sadri Maksudi'nin Rusya'daki faaliyetleri nerede başladı? Orta İdil ve Güney Ural bölgesindeki Türki halklar yani Tatar, Başkurt, Çuvaşlar.

Bugün Sovyet döneminde teşkil edilen Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetlerinde ve bunlara komşu olan Mari, Udmurt gibi ve Orenburg ülkesi gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Çarlık Rusyası döneminde tabii ki ne Tataristan vardı ne de başka bir cumhuriyet vardı. Bu bölgeler eyalet istemine göre yönetiliyordu. Dolayısıyla yine Tatarlar Ufa, Kazan, Simbirsk, Samara, Vyatka, Orenburg ve Pern gubernyalarında çoğunlukla yaşadıkları biliniyordu.

Çarlık Rusya'sında ilk nüfus sayımı 1897 de yapıldı. Bu verilere göre her eyalette ne kadar Rus'un dışında diğer azınlıklar olduğu tespit edildi. Bu demografik çalışmalar daha da geliştirilerek 1917 li yıllarda Alimcan Şeref tarafından tekrar yapıldı. Bu istatistik verilerinin Zemsto kurullarından else etti. Zemstvo mahalli idare organıdır. Ve buna göre değişik Gubernalarda toplam 5 milyon Tatar ve Başkurt'un olduğunu söylüyor. Bugünkü rakamlara baktığımız zaman bunlar aşağı yukarı doğru olmalıdır diye düşünüyoruz.

İşte burada yaşayan Türk azınlığı esasında Ruslar Fin-Ugor halkları ile birlikte karışık yaşıyorlardı. Biraz önce Zeki Velidi ile Sadri Maksudi arasındaki sürtüşmenin nedenlerinden biri olarak fikir ayrılıklarından bahsedildi. Bu fikir ayrılığı 1917 Mayısında Moskova'da yapılan I. Rusya Müslümanları Kurultayında ortaya çıkmıştır. Burada iki fikir ortaya atılmıştı. Rusya'nın geleceği ne olacak? Bu gelecekte Türk halkları veya Müslümanlar ne gibi bir yol takip etmelidirler. Rusya Müslümanları için iki seçenek öngörüldü. Ya territorial özerklik, yani bölgesel özerklik, ya da kültürel özerklik ki buna Muhtariyet adı veriliyor o dönemde. Tatarlar daha ziyade bu kültürel özerklik tarafında idiler. Yani biz Rusya içinde kültürel haklarımızı elde edelim ve o kültür bağımsızlığı sürdürülim. Fakat Zeki Velidi Togan Başkurtların toprak sahibi olmaları nedeni ile böyle bir kültürel bağımsızlıkla yetinmeyip bölgesel territorial bağımsızlık taraftarı idi. Azeriler de bunu talep ediyorlardı ki zaten sonunda Azerbaycan iki yıl bağımsız cumhuriyetine de kavuştu. Ancak bu şart Tatarlar için uygun değildi. Tatarlar dağınık yaşıyorlardı. Yani bir Kazan şehrinde bile Tatarların oranı %20'yi geçmiyordu ki Kazan milli merkez, tarihi bir merkezdi. Bu yüzden de bu kültürel özerklik konusu sanki ancak Tatarlara has bir konu olarak kaldı. Diğerleri zaten 1917 sonunda kendi bağımsızlık hareketlerine başladılar. Bugün baktığımızda acaba Rusya Müslümanları veya Rusya Türkleri o gün kültürel bağımsızlık kazansalardı daha iyi olmaz mı idi gibi bir görüş çıkıyor. Bu kültürel özerklik gerçekleştirilmiş olsa idi, bugün Türk toplulukları birbirlerinden bu kadar kopmuş olmayacaklardı. Onlar kendi aralarında İsmail Gaspıralı'nın öngördüğü "Dilde Fikirde İşte Birlik" şiarını gerçekleştirmek için daha verimli bir zemin bulacaklardı. Ortak basınları olacaktı. Ortak kültürel hareketleri olacaktı. Ama tabii artık bugün şartlar değişti. Sovyetler döneminde zaten bütün Türk toplulukları birbirlerinden ayrıldı. Neticede biz artık Türkiye'de ne kadar Türk lehçeleri desek de bunlar dil seviyesine yükselmiş konuma geldiler. Bir Özbek bir Tatarla anlaşamaz duruma veya bir Kazak Türkiye'de anlaşamaz duruma gelmiş bulunuyor. Yani bu kültür birliğinin ortadan kalkması zaten Rusya şartlarında bağımsızlık söz konusu olamazdı.

Peki, o devirde eğitim düzeyi neydi? Eğitim düzeyinden kasıt yüksek eğitim, yüksek eğitim Rusça yapıldığına göre Rusça eğitim neydi baktığımızda ben ilginç bir takım şeyler buldum. Mesela Kazan Üniversitesi Rusya'daki en eski üniversitelerinden biri, 1805'te kurulmuş bulunuyor ve burada da Kazan Üniversitesi bilhassa Şarkiyat araştırmaları ile şöhret kazanmış. Burada da 1905-1917 yıllarında Müslüman kökenli 97 talebenin mevcut olduğunu tespit ediyoruz. Ve bu 97 talebenin ancak 31'i mezun olmuş. Bunların arasında da 4 tane kız talebe var. Hepsisi de Tatar. Bunlar da değişik sınıflardan mevcut; dvoryan yani asil sınıftan, tüccar, işçi, şerefli vatandaş, asker, din adamı, bürokrat, vesaire kökenli kimselerin çocukları burada okumuş. Yani söylemek gerekirse 1917'e kadar geldiğinde bugünkü anlamda üniversite mezunları sayısı parmakla sayılacak kadar az. Dolayısıyla, Sadri Maksudi o yönüyle bu toplulukta ayrı bir konumda, yani, o toplumun aydını ve yönetim dilini bilen ve Ruslarla eşit dialog sürdürebilecek bir konumdaydı.

Basın yayına geldiğimizde de birinci 1905 ihtilalinden önce Türklerde pek bir basın yoktu. Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin dışında pek bir basın yoktu. Ancak 1905 yılında bir serbesti dönemi başlıyor, Duma'nın kurulması ile de büyük bir gelişme oluyor. Sırf İdil Ural'da 20 tane gazete, 13 tane dergi çıktığını biliyoruz. Ancak I. Dünya savaşının patlak vermesi, dolayısıyla bütün ekonomik faaliyetler askeri beslemeye, silahlanmaya yöneliyor. Bu da savaşın son yıllarında büyük sıkıntılar büyük açlık felaketleri yaratıyor. Bir huzursuzluk başlıyor. Bu huzursuzluk açlık ve sefaletten de bilhassa sol kesim ki bunların başında Bolşevikler, Menşevikler, SR (*es-er, socialist revolutionary, sosyalist devrimci*) gibi değişik yelpazede bulunan sol güçler gayet akıllı faydalanmasını biliyorlar.

Ve netice ne, hepimizin bildiği gibi Rusya İmparatorluğunun Çar ve ailesinin öldürülmesi ile ortadan kalkması. Devletin yönetimi Duma'ya geçiyor. Duma geçici bir hükümet kuruluyor ve Rusya'yı nasıl şekillendireceğiz üzerine kararlar vermek üzere bir Kurucu Meclis toplamaya karar veriliyor. İşte bu diğer azınlıkların da, bu arada Tatarların, Başkurtların, Azerilerin Özbeklerin, kendi içlerinde faaliyetlerini sürdürmelerine neden oluyor.

Moskova Kurultayı esasında Tatarlar için başarılı neticelenmedi denilene bilir. Temmuz ayında, bu sefer Kazanda bu Kurultayın ikincisi yapılmasına karar verilmiş olmasına rağmen buraya Rusya'nın her tarafından katılan delegelerin sayısı çok az. Daha ziyade Tatar ve Başkurtlar katılıyor. Burada Kazanda, aynı zamanda Harbi Şura, yani Rus ordusundaki Müslüman subayların kurdukları bir teşkilat var, onun bir kongresi oluyor. Din adamlarının kongresi oluyor ve II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı aynı zamanda, hepsi hemen hemen yakın tarihlerde, toplanıyorlar. Bunların üçünün ortak toplantısında, 4 Ağustosta, sonradan bahsini edeceğimiz, Milli-Medeni Muhtariyet ilan ediliyor. Yani Moskova Kurultayında alınan kararı gerçekleştirmek üzere böyle bir teşebbüse geçiliyor. Tabi bu arada Tatar Başkurtlarda da değişik siyasi akımlar var. Sosyalist akımlar onlarda da mevcut. Mesela Müslüman Sosyalist Komitesinin başında Kazan'da hala kocaman heykeli duran Mullanur Vahidov var. Ama bir haber vereyim. O Mullanur Vahidov heykeli oradan kaldırılacakmış. Bilmiyorum Estonya'da olduğu gibi nümayişler olur mu? Nakşiler gelip o heykeli kaldırtmayız derler mi onu

bilemiyorum. Ama artık yavaş yavaş Tataristan da Başkurdistan da diğer cumhuriyetler de eski sosyalist geçmişlerinden vazgeçmeye başladılar.

Evet, Milli Muhtariyetin ilan edilmesi, esasında hem de oybirliği ile hem askerlerin, hem din adamlarının, hem aydınların, siyasetçilerin bir araya gelip bu kararı alabilmesinde Sadri Maksudi'nin tabi büyük rolü var.

Bir heyet seçiliyor. Burada Milli Muhtariyet Heyeti adını alıyor. Burada tek tek isimlerini okumayacağım. Ve burada bazı şubelere ayrılmaya karar veriliyor. Ki bunların Maarif ve Maliye şubeleri var. Biliyorsunuz para olmadan hiç bir şey olmaz. Bunun şuurunda olan Milli Muhtariyet Heyeti önce para meselesini çözmek için bir Maliye Komitesi kuruyor. Ve bunların gayreti ile nihayet Muhtariyet Heyeti Ufa'ya giriyor. Ufa bugün Başkurdistan'ın başkenti. Kazan'dan bir hayli uzaktadır. Ancak, bugünkü Başkurdistan Cumhuriyetinde çok sayıda Tatarın yaşadığı da bir gerçek. İşte bu Muhtariyet Heyeti İç Rusya Müslümanları Millet Meclisini kurmak, faaliyetine başlamak için seçim yapılacağını ilan ediyor. Seçme ve seçilme şartı, Türkiye'den o bakımdan çok daha ileriler, 20 yaşla sınırlanıyor. Biz daha 25 için mücadele ediyoruz. 25 yaşındakiler acaba milletvekili olabilirler mi olamazlar mı? Çeşitli seçim bölgelerine ayrılıyor. Her seçim bölgesi 55.000 kişiye bir milletvekili seçmek üzere toplam 98 milletvekili seçiliyor. Bunlar en kalabalık Tatar Başkurtların yaşadığı Ufa eyaletinden 32, Kazan eyaletinden 18, Orenburg'dan 10 diyerek gidiyor. Bu arada tabi halkın içinde bu görüşler o kadar canlı tutuluyor ki propagandası o kadar zengin ki çok miktarda para toplanıyor. Tabi bugünkü değerleri ile 23.587 ruble toplandığını biliyoruz. Bütün toplanan paralar ise bir buçuk milyon rubleyi aşıyor. Ve sonunda bir takım zorluklar oluyor, mesela ulusların kültürel veya milli şuurlarına işaret etmek istiyorum. Ufa'da bir bina bulunuyor, alınmaya karar veriliyor. Fakat onu satacak olan Rus bayan bunun Millet Meclisi gibi bir şey olacağını duyunca vaz geçiyor satmaktan. Bu yüzden Millet Meclisinin açılışı gecikiyor. Neyse 20 Kasım 1917'de "İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Millet Meclisi" adı ile Millet Meclisi açılıyor. Büyük bir ilgi, büyük bir heyecan ve Rusya'nın çeşitli yerlerinden gelen delegeler salonlara doluyorlar ve Sadri Maksudi burada mühim bir konuşmasını yapıyor ki bu konuşması pek çok yerde mevcut değildir. Ben bu konuşma metnini *Muhtariyet* adlı dergiden aldım. Uzun bir konuşma ama ben size sadece bir pasajını aktarmak istiyorum.

"Bugün ayrı bir millet olarak yaşamak istiyoruz. Artık ortada Türk Tatarların bu canlılığı devam edecek mi diye bir soru geliyor. Bu soruyu bize Avrupalı bilim adamları ve Avrupalı filozoflar telkin ediyorlar. Onlar bizde daimi bir birlik ve tesanütün mümkün olmayacağına ispata çalışıyorlar. Fakat gençlerimiz şunu bilsinler ki uygarlığa salahiyet olduğunu bütün geçmiş tarihimiz ispat etti. Dedelerimiz büyük medeniyetler kurmuşlar. Her zaman kuran biz olsak da yikanlar her zaman yabancılar oldular. Türk kavminde olan uygarlık hiçbir kavimde yoktur. Bunu bütün âleme karşı ispat edebiliriz. Yabancılar Türk Tatar halkı bitiyor, yok oluyor diye düşünseler de o hiç bitmedi ve bitmeyecektir. Bizde medeniyeti canlandırma gücü olduğu tarihle sabit. Başkaları daima yıktılar. Türk Tatar kavmi birbiri ardına

ne kadar büyük ülkeler kura geldiler. Gazneli, Selçuki, Cengizler ne yapmışlar. Bunlara bakarak Avrupalılar Türkleri hüküm ediyorlar.” Diye bir konuşması var. 35.38

Ancak bu arada hâkimiyet Lenin’in liderliğinde Bolşeviklerin eline geçiyor ve ülkede bir iç savaş patlak veriyor. Aklar veya Çarlık taraftarları ile Kızıllar (Bolşevikler), her ikisi de silahlı, Akların zaten başlarında generaller var. Bolşevikler ise işçilerden, köylülerden kendi ordularını kuruyorlar. Ve sonunda savaş Bolşevikler lehine neticeleniyor. Bu Bolşevik güçleri Ufa’ya da ulaşıyorlar ve 25 Nisan 1918’de Millet Meclisine giriyorlar. Millet Meclisine girdikleri sırada burada Sadri Maksudi de kendi bürosunda çalışmakta bulunuyor, Maliye Bakanlığı ve Eğitim Bakanlığı elemanları da orada bulunuyor. Burada ilginç Ufa vilayeti Halk Komiserleri Sovyeti Başkanının bir talimatı var. Bu şahsın adı da, tarihin cilvesi, Yeltsin. Yeltsin’in dedesidir belki.

O sırada Milli İdarede bir tek Sadri Maksudi bulunuyor. Bay Nebitoff adında Bolşeviklerin bir adamı bütün dosyaları kendisine teslim etmesini söylüyor. Yalnız burada belki bu şahsı rahmetle anmamız lazım çünkü Sadri Maksudi’yi tutuklamıyor, onun yurtdışına gitmesine veya Ufa’dan ayrılmasına göz yumuyor. Şayet Sadri Maksudi orada Bolşevikler tarafından tutuklansa idi pek çok milletvekili gibi yok edilecekti. Bu da bizim büyük şansımız olmuştur.

Tatarların, yarı bağımsızlık/özerklik için mücadeleleri bununla noktalanmış oluyor. Gerçi ondan sonra bazı Muhtariyet Heyetinin üyeleri son olarak Petropavlovsk’a (bugün Kazakistan’da bir şehre) gidip bir müddet orada mücadele ediyorlar. Ayaz İshaki ve Fuat Tuktar’lar Çin üzerinden kaçarak Paris’e vasil oluyorlar ve orada da gene buradaki halkların bağımsızlığı ve özerklikleri üzerine tartışıyorlar ama...dünyadaki şartlar değişmiş, Rusya’da artık bir komünist partisi hâkimiyeti başlamış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ilan edilmiş bulunuyor. Söylenecek sözler çok. Daha teferruatlı istiyorsanız benim 1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi kitabımda bulabilirsiniz.

Teşekkür ederim.